

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-4>
УДК 159.95(008)

Віктор Андрущенко

Нездоланна енергетика розуму – освіти, науки і культури – в стратегії цивілізаційного розвитку людства



Мабуть, найбільш утаємниченим феноменом світу є людина, а в її якостях – розум. Створена «з праху земного» чи занесена з далеких космічних глибин, сформувавшись в результаті еволюції природи чи з якогось іншого ще не розпізаного дива, вона підкорила собі природу, створила універсально-штучний світ, «другу природу» – культуру, стала нині не тільки господарем Планети, але й усе більш прагматично вдивляється в Космос. Перші спроби його освоєння (як і весь попередній шлях підкорення природи) нашоують на думку що людина володіє якоюсь неймовірно утаємниченою силою, що дозволяє їй піднятися й домінувати над світом. Ця сила є силою розуму – науки, освіти і культури. Вона об'єднала всі інші якості людини в єдиний енергетичний комплекс, сконцентрувала їх у здатності до праці, завдяки якій освоїла природу, спрямувала людину у цивілізаційне річище. Філософи досліджували як історичні джерела походження розуму, так і закономірності його розвитку і перспективи подальшого застосування у суспільстві та світі. Розум знаходить розмаїті, інколи несподівані шляхи для свого втілення – не лише в науці, філософії, освіті, але й у народних традиціях, у пророцтвах містиків і сентенціях мудреців. Водночас, і втрата розуму може набувати різних форм – від «горя з розуму» і до втрати людських цінностей у праці аж до безумств війни. Відхід від «розуму» створює цивілізаційні колізії, які здебільшого закінчуються війною. Нинішня з них – найглибша й найбільш загрозлива. Її загострює погроза рашистів щодо застосування ядерної зброї. Покласти край рашизму, викоринити насильство, забезпечити українську перемогу й встановити гарантований мир та співробітництво між народами – саме в цьому корениться «мудрість» розуму, його невичерпна енергетика, яка гарантує нові перспективи цивілізаційного поступу людства.

Ключові слова: розум, сила розуму, освіта, наука, культура.

Вступ

Проблема розуму, розумного начала історії, здавна була предметом посиленої уваги людства. До її осмислення звертались наймудріші мужі цивілізації, особливо філософи та духівники. Вважається, що найбільш

© Віктор Андрущенко, 2024

переконливо на світанку цивілізаційного розвитку людства про неї заявили сім мудреців світу, а далі – такі видатні мислителі, як Конфуцій, Платон і Аристотель. Вагоме слово «про розум» висловили Августин Блаженний та Фома Аквінський, інші представники середньовіччя. Актуальною ця тема стала в період Відродження, Просвітництва та Нового часу. Вольтер і Руссо, Кант і Гегель, Фейєрбах і Маркс, Енгельс та інші дослідники фактично поставили її в один ряд з такими філософсько-культурологічних проблемами, як співвідношення духу і матерії, основи гносеології, сутність духовно-практичного освоєння світу, місця і ролі в освіті таких форм свідомості, як наука і політика, мистецтво і мораль, релігія тощо. Своєрідний гімн розуму подарували людству засновники та провідники німецької класичної філософії, зокрема Іммануїл Кант та Фрідріх Георг Гегель. В наші дні ця проблема осмислюється такими західними дослідниками, як Джим Аль-Халілі, Ернст Вайцзеккер, Тоні Джадт, Мічо Кайку, Елвін Ловінс, Джон Стюарт Міл, Йелле Роймер, Тім О'Райлі, Ніл Фергюсон, Мільтон Фрідман, Чарльз Тейлор, Єлвін Тоффлер, Ювал Ной Харарі.

Серед українських дослідників, які залишили щодо неї серйозні напрацювання, слід назвати насамперед Василя Кременя, Леоніда Губерського, Тетяну Андрущенко, Костянтина Ващенка, Віля Бакірова, Валерія Бебика, Михайла Бойченка, Богдана Гаврилишина, Семена Гончаренка, Івана Зязюна, Сергія Клепка, Марію Култаєву, Віталія Курила, Василя Мадзигона, Олексу Онищенка, Лесю Панченко, Наталію Радіонову, Петра Сауха, Світлану Сисоєву, Василя Ткаченка, Назіпа Хамітова, багатьох інших дослідників. І все ж, незважаючи на обсяг наукових публікацій, на сьогоднішній день означена проблема залишається своєрідним «таїнством за семи печатями». Вчені сумніваються у достовірності знань щодо природи і сутності розуму, джерел його походження та розвитку, ролі в системі пізнання та соціально-історичній практиці. Проблема «розуму» потребує до себе все більш посиленої уваги. Зупинюсь на цьому більш детально.

Сила розуму

Розмірковуючи над проблемою «розуму», я побоювався висловлювати вголос думки, в яких був не впевнений ані тоді, ані зараз. Оказія подарувала мені можливість «розговорітись» щодо них у вигляді жарту. Якось, перебуваючи у відрядженні у складі делегації поважних ректорів провідних українських університетів України на чолі з третім Президентом Віктором Ющенком, поселившись в чудовому готельному номері міста Таллін (Естонія), ми затіяли дискусію про Україну, місце і роль у світовій культурі, перспективи розвитку, а головне – про основні джерела

енергії, освоєння й нарощування яких забезпечує зростання цивілізації загалом і України зокрема. Кожен з нас висловлювався відверто й однозначно. Спокійна атмосфера й напрочуд чудова кава сприяли, заохочували, підштовхували кожного до оприлюднення власних утаємничених думок і висновків. Відчувалось, що кожен розмірковував над означеними проблемами не один рік, а головне – кожен був готовий відстоювати власний погляд «до хрипоті голосу».

«Історично та на сьогодні першим й основним джерелом енергії, – впевнено сказав тодішній ректор Національного університету біоресурсів та технологій (1984–2014) Дмитро Мельничук, – є Сонце. Енергія, отримана від Сонця у вигляді тепла та світла є важливим чинником у багатьох хімічних та біохімічних процесах, значною мірою керує кліматом та погодою, а відтак є енергетичною основою життя. Удосконалення технологій використання сонячної енергії й надалі має бути основою енергетики світу», – підкреслив він.

Далі слово взяв не менш шанований в Україні вчений і педагог, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1985–2008), академік Віктор Скопенко: «Основу-основ майбутньої енергетики забезпечить не стільки Сонце, скільки хімічна енергія – енергія зв'язку молекул, яку можна перетворити в інші види енергії за допомогою хімічних реакцій і використати. Хімічна енергія може бути перетворена або в тепло, як, наприклад, при горінні, або в електричну енергію, як, наприклад, в гальванічних елементах. Іноді хімічні реакції супроводжуються світінням, тож частина хімічної енергії в них перетворюється в світло. Тим паче, – підкреслив Віктор Васильович, – що хімічна енергія горючих корисних копалин – один із основних видів енергії, що його використовує людство на сучасному етапі розвитку». Не погоджуватись з його доводами було практично неможливо.

Дискусія продовжувалась. Слово взяв ректор Київського національного технічного університету (КПІ) імені Ігоря Сікорського (1992–2024), академік Михайло Згуровський: «Світ вже довів, сказав він, що основним джерелом енергії є “ядерна енергія”, – сказав він. – Її джерела невичерпні, а сила – неймовірна. Незважаючи на ті негаразди, які виникли в результаті смертоносних і вкрай руйнівних аварій на деяких атомних електростанціях світу, ця енергія є найдешевшою й найбільш екологічно безпечною».

Моя повага до цих учених завжди була високою. І не тільки моя. Їх визнає і поважає весь учений світ. І питання про те, чи мав я (будучи філософом) право встрявати в дискусію компетентних представників природничих наук, змушувало мене помовчувати. «Дискусія за кавою» та неформальна обстановка, між тим, взяли верх. Чи то серйозно, чи у вигляді жарту, я сказав буквально наступне: «Джерела енергії, які Ви,

шановні колеги, розглядаєте як основні і найбільш перспективні, вже давно відомі людству. Вони використовуються й будуть використовуватись надалі. Однак є джерело, про яке більшість вчених-винахідників може тільки мріяти. Це розум, енергія якого «рухає» не тільки предмети, але й цілі цивілізації, все людство, «Сонце і світила», як і любов, оспівану великим Данте в неперевершеній «Божественній комедії». Відшукати «ядро» розуму, розщепити його, вивільнити енергію (як в результаті розщеплення атому) – ось основне завдання, яке стоїть перед людством у контексті пошуку невичерпного джерела для розвитку цивілізації», – підсумував я і замовк.

Хтось усміхнувся, інший скептично поглянув на мене як «на філософа», а загалом всі замислились. Дискусія якось непомітно зійшла нанівець, і ми тихенько розійшлись по власних готельних номерах. Проте над проблемою «енергії» розуму я продовжую розмірковувати й сьогодні. Відчуваю, для її освоєння моєї «сили» розуму явно не вистачає, а тому й розповідаю про свій «невдалий жарт» у контексті дискурсу, яким переймається практично весь учений світ [Андрущенко 2023].

Сила розуму неймовірна. Її авторитет безсумнівний. Її можливості безмежні. Вона (ця сила) ще не розгадана, її природа ще не зовсім освоєна, а головне – не використовується людьми належним чином. Широку популярність здобула думка, висловлена в 1936 році в передмові до книжки Дейла Карнегі «Як завойовувати друзів і впливати на людей» [Carnegie 1936], про використання людиною можливостей мозку усього лише на 10% [Карнегі 2020]. Дехто з учених приписує цю думку такому велету науки, як Альберт Ейнштейн. Інші посилаються на професора соціології Школи міжнародних досліджень університету Тренто (Італія) Вінсента Делла Сала, частина вчених вважають її міфом, не підтвердженим ніякими теоретичними чи експериментальними дослідженнями [Гаммонд 2017].

Народна віра в силу розуму

Залишаючи цю тему для більш глибокого вивчення, відзначу, що «силу» розуму незалежно від відсотку її використання сучасною людиною не заперечує ніхто. Все більш поширеною є оцінка цієї сили як наймогутнішої (з усіх енергій Космосу), яка може бути спрямована як на руйнування, так і на творчість. Незаперечні факти, що неодноразово спостерігаються у повсякденному житті, засвідчують, що завдяки її проникливості так звані віщуни (перемітники, чаклуни, ворожбити, чародії, характерники, чорнокнижники, знахарі, пророки, мольфари, провісники, волхви, ворожбити) – реальні люди з надприродними здібностями – можуть не тільки передбачати майбутнє, але й впливати на

нього, змінюючи в той чи інший бік [Лозко 1996]. Багато хто вважає, що вони володіють даром лікування багатьох хвороб, які не піддаються сучасній медицині; можуть викликати ті чи інші природні стихії (дощ, вітер, виверження вулканів, землетруси), впливати на долю людини, підштовхувати її до певної дії або ж відвертати людину від неї; викликати чи припиняти закоханість тощо.

Достатньо згадати французького астролога, оракула, лікаря і алхіміка Нострадамуса, пророцтва якого так чи інакше знаходять підтвердження в сучасному світі. Щоправда, більшість академічних джерел відкидають уявлення про те, що він мав справжні надприродні пророчі здібності й стверджують, що асоціації між світовими подіями і чотиривіршами Нострадамуса є наслідком неправильного тлумачення або неправильного перекладу (іноді навмисного) [Amani, & Nostradamus 2016/1555]. Деякі вчені стверджують, що прогнозам Нострадамуса характерна розпливчастість і неточність, їх можна застосувати практично до будь-яких подій. Проте багато науковців, політиків звертаються до них як до джерела, яке пояснює минуле і передбачає майбутнє, і аж ніяк не наважуються відкинути їх як непотріб.

Не менш суперечливою й загадковою є особистість сліпої болгарської мешканки, відомої як баба Ванга (Вангелія Пандева Гуштерова) [Charles River Editors 2021]. Її прихильники приписують їй екстрасенсорні здібності, здатності до лікування, передбачення майбутнього. Десятки, а може, й сотні тисяч людей у всьому світі цікавляться (і довіряють!) її пророцтвам, які, здавалося б, не мають під собою достатніх (з погляду наукової прогностики) підстав.

Поширеними нині є свідчення про надприродні можливості так званих мольфарів. В українській гуцульській культурі так називають чоловіків, котрим приписується наділеність надприродними здібностями і які поєднують риси знахаря, чарівника та ворожбита. Вважається, що сила впливу мольфарів охоплює такі напрями, як розгадування віщих снів, позбавлення від вроків, зняття заклять, знахарство, насилання лиха на людей, їхню худобу та майно [Стафійчук 2021]. Життєопис і діяльність Карпатських мольфарів яскраво представлено літературою та мистецтвом, чисельними переказами простих громадян, усною народною творчістю (Михайло Коцюбинський, Роман Іванчук, Наталія Щерба та інші).

Можна було б навести ще декілька десятків-сотень свідчень про людей, які володіють надприродними розумовими здібностями й впливають (чи впливали в минулому) на хід історії, долі людей чи не в усіх культурах світу. Хтось вірить, інший називає це чаклунством, третій офіційно приховує своє ставлення до них, а неофіційно – звертається за підтримкою. Та справа не в цьому. «Сила» розуму існує. Це факт, який по-

трібно вивчати. Переконалий, саме вона залишиться найбільш вагомим джерелом енергії для збереження, продовження, нарощування життєтворчої потенції людства.

Природа розуму

Що ж таке «розум» і чому його втрата (чи відхід від нього) так боляче позначається на сучасній історії розвитку цивілізації? Зупинюсь на цьому більш детально.

Розум є такою ж властивістю людини, як і дихання. Людина народилась, заявивши про себе першим подихом (криком) і водночас першим поглядом на світ «допитливими очима». Щоправда, її початковий розум був «розумом немовляти», закладеним генетикою суспільства і батьків, «зародок (можливість) розуму» («розум у потенції»), а далі – як і сам розвиток людини: дитячий, підлітковий, юнацький, зрештою, розум дорослої людини – «дорослий розум» *Homo sapiens*, який все більше зростає, мужніє, утверджувався в міру потреби в ньому (і його реалізації) в процесі історичної еволюції людини.

Перші паростки «дорослого розуму» стали помітними вже на початку історії. Як більш розлогі, потужні й самостійні (осмислені) вони заявили про себе в період існування найдавніших цивілізацій – Стародавнього Єгипту, Древнього Китаю, Шумеро-Вавилонського царства та трипільської культури. А може, й раніше. Культуру, яку вони залишили нащадкам, уявити собі, нібито вона з'явилась сама собою, неможливо. Щоправда, існують легенди щодо «занесення розуму з Великого Космосу», як «дар землянам» представниками більш високої цивілізації. Між тим, навіть попри численні публікації швейцарського письменника, уфолога та кінорежисера Еріха фон Денікена [Däniken 1999], поки що беззаперечних доказів та фактів, які б не викликали запитань, не оприлюднено.

Імовірно, розум має земне походження. Його елементи визрівали поступово, стали помітними вже в період дикості і варварства. Але це були лише його (розуму) первинними паростками, які пробивали собі дорогу у світ, часто-густо наштовхуючись на частокіл таїнств, непосильних освоєнню їх малопотужними інтелектуальними засобами. Численні спроби людини щодо освоєння означених таїнств народжували первинні (більш ранні) форми духовно-практичного способу освоєння світу, зокрема міфологію та релігію. Це також був розум, однак ще не достатньо сильний, потужний, проникливий. Відповідальність за більш-менш адекватне освоєння світу взяло на себе таке формоутворення розуму, як філософія. Пізніше в цю ж нішу увійшла наука.

Відомий дослідник розуму Ювал Ной Харарі (нар. 1976 р.) поставив і більш-менш переконливо дав відповідь на запитання, коли виник ро-

зум, які основні етапи він пройшов в історії власної еволюції, утвердився в статусі, в якому ми розуміємо й приймаємо його сьогодні. Вченим доведено, що відлік цього процесу ведеться від утвердження «людини розумної», більш-менш підтвердженими фактами існування якої сьогодні датується часом близько 300 тисяч років давності [Харарі 2016]. Еволюція людського розуму здійснювалась у тісних обіймах життєвого процесу в єдності (й на основі) духовно-практичного (практичного і пізнавального) освоєння дійсності. Утвердження розуму супроводжували неймовірні злети і болючі провали. У нас є всі підстави для припущення, що у статусі, за яким ми визнаємо універсально стійке, цивілізаційне існування *Homo sapiens*, розум утвердився по лінії «осьового часу історії», поняття якого введено у філософію і всебічно обрентовано знаменитим німецьким дослідником Карлом Ясперсом (1883–1969). Аналізуючи соціальні процеси, що здійснювались в період переходу від ранніх до розвинених цивілізацій, філософ звернув увагу на ті якісні зміни, які виникли у світі. За його оцінкою, час, що тривав між VIII–III ст. до н. е., вибухнув такими інноваціями, які докорінно змінили плин світової організації і порядку. Людство стало свідком новітнього ідейно-світоглядного осмислення дійсності, що сформувалось у так званих «центрах випереджального розвитку» (Греція, Палестина, Іран, Індія та Китай); відчуло силу авторитетного голосу «вчителів людства» (Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Ієремії, Заратустри, Будди, Гаутами, Лао-Цзи, Конфуція); розпочало важкий і тернистий шлях переосмислення трансцендентно-сакральних першооснов буття, усвідомлення причетності кожної конкретної людини до таких сутностей буття, як Логос, Яхве, Брахма, Дао; вибухнуло здобутками в літературі та мистецтві, псалмами царя Давида, розквітом авторської лірики та образотворчого мистецтва, особливо в Давній Греції та Палестині, римлян та Китаю. За версією німецького філософа Карла Ясперса, в цей час формуються перші світові релігії та потужні імперії, закладаються основи класового суспільства, викристалізуються основні форми власності та ринкових відносин, облаштування політичного порядку, форми суспільної свідомості, категорії філософського мислення, утверджується нова якість життя, культура, якісно вищий цивілізаційний статус людини і суспільства [Jaspers 1949].

Означені зміни, підготовку та впровадження яких забезпечували розум і праця людини, змінили їх самих: праця стала більш осмисленою, а розум – більш проникливим і життєво-практичним. Саме в цей час розум локалізувався як предмет власного теоретичного (філософського) аналізу. Перші свідчення про його природу, можливості і сутність надає людству легендарний давньогрецький поет, філософ та історик, неперевершений майстер поетичного слова, автор безсмертних поем «Іліада»

[Гомер 2006] і «Одіссея» Гомер [Гомер 2004]. Логічно припустити, що саме цей мислитель паралельно з найголовнішими мудрецями ранніх цивілізацій окреслив предметне поле та завдання (основне покликання) розуму. А разом вони визначили функції розуму, його роль в житті людини і суспільства.

Численні розповіді Гомера присвячені природі і людям, розумному способу облаштування житла, ведення господарства, торгівлі, міжнародних відносин, військових зіткнень цілком адекватно (для того часу) вводять читача у парадокси «змагань розуму самим з собою», запрошують його (читача) до пізнання істини, задля пошуків якої розум напружує свої сили. Розлогі сюжети присвячені аналізу антиподів розуму. Дослідник аналізує такі з них, як хитрість, підлість і зрада, пограбування, піратство, різної тяжкості злочини, розбійництво тощо. Особливу увагу мислитель приділяє опису такого суспільного явища, як війна. У своїх міркуваннях, узагальненнях і порадах Геродот спирався на наявний його часу суспільний та індивідуальний досвід, зокрема міркування особистостей, які закріпились в історії як такі, яким «боги відкрили сенс життя та реальність Всесвіту», сформували здатність передавати їх людям, застосовувати на практиці (чародії, віщуни тощо).

Дослідження розуму в історії філософії

Відомими й шанованими, мудрими й ерудованими в Елладі, яку здавна вважали колискою європейської культури, вважались Фалес Мілетський (640–546 рр. до н. е.), Солон Афіньський (640–559 рр. до н. е.), Біант Прієньський (590–530 рр. до н. е.), Пітак Митиленьський (651–569 рр. до н. е.), Клеобул з Лінда (540–460 р. до н. е.), Місон з Хен (VI ст. до н. е.), Хілон зі Спарти (VI ст. до н. е.). Їх мудрість продовжили: передфілософи Орфей, Лін, Ферекід, Епіменід, Акусилай; представники Мілетської школи філософії – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен; піфагорійці – Піфагор, Алкмеон, Ксенофан, Парменід; мислителі елейської школи – Зенон Елейський, Мелісс; атомісти – Левкіпп, Демокріт; софісти – Протагор, Продік, Горгій, Гіппій; когорта філософів, які не входили до будь-якої школи – Геракліт, Емпедокл та ін. Причому більш пріоритетним вважалося не просто володіння знаннями, а вміння їх у потрібний момент застосувати на практиці. Знання, здобуті досвідним шляхом, також входили в скарбницю людського розуму. Поєднуючись, вони досягали нової духовної якості – мудрості. Зовсім не дивно, що саме мудреці Стародавньої Греції вважаються першими, хто пролив світоч знань на темні тоді ще народи Старого Світу. Саме їм приписується систематизація накопиченого доти людством досвіду і реалізація його на прикладі власного життя. Цілком закономірним є твердження, що першими серед перших

теоретиків, хто проник у таємницю людського розуму, є античні мислителі Платон та Аристотель.

Видатний античний мислитель Платон був одним із перших, хто поставив і намагався «докопатися» в цьому питанні до істини. Недарма ж в одній зі своїх головних праць він акцентує увагу на «справедливості», для розуміння якої мобілізує і напружує всі наявні (і приховані) в конкретиці того часу пізнавальні можливості. В цьому далеко не простому процесі він уповає насамперед на розум, який, на думку мислителя, прояснить, підкаже, наставить на шлях істинний, виведе на широкий простір раціонального мислення та практичної діяльності.

Розум (за Платоном) – «деміург», який є не тільки інструментом пізнання природи та свого місця в ній, але й засобом, який формує контури майбутнього (омріяного) світу, параметри його змін. Саме в розумі філософ бачить ту непереборну силу, яка спонукає до дії, заряджає енергією творчості до все нового й нового світо перетворення [Платон 2021].

Намагаючись зрозуміти «силу» розуму, Платон заглиблюється в його природу і сутність, джерела формування і функціональне визначення, роль в житті людини і суспільства. Він ставить питання, інтерпретує й намагається визначитись з цим поняттям у системі таких категорій, як «інтелект», «мудрість», «мислення», «свідомість», «духовність» тощо. І хоча для їх ясності у Платона, як і в усіх ранніх мислителів, хто намагався проникнути у таїнство розуму, ще не доставало необхідного пізнавального матеріалу, все ж контури їх співвідношення і функціональне навантаження ним визначено досить реалістично.

Доволі проникливо природу та сутність розуму описали представники такого філософського напрямку, як раціоналізм. Його прибічники – Бенедикт Спіноза, Рене Декарт, Готфрід Ляйбніц, Імануель Кант, інші відомі філософи наголошують на першості й компетентності розуму в пошуках правди. Вони представляють розум як вищу (у порівнянні з розсудком) ступінь освоєння світу, пізнання сутності речей у перспективі їх розвитку, яке здійснюється на категоріальному рівні з одночасним проникненням в їх внутрішню природу, взаємозв'язок та перехід одна в одну. «У вченні Канта розсудок і розум вперше чітко розрізняються як рівні мислення: на розсудкові ґрунтується наукове знання, на розумі – філософія (метафізика)... Згідно з Кантом, на відміну від функції розсудку, розум виконує не конститутивну (таку, що примножує знання), а регулятивну функцію – упорядкування, систематизації набутого розсудком за єдиним принципом» [Булатов 2002: 555–556].

У формі нищівної критики антиподів розуму (безсмертної сатири «Похвала Глупоті») у буквальному розумінні оспівує нідерландський філософ Еразм Ротердамський (1466–1536). Його знаменитий вислів «людину людиною робить розум» назавжди увійшов у золотий фонд

гуманістичної культури людства. За його розумінням, людська глупота, яка з'являється в їх середовищі за різних обставин і причин, становить повний контраст до глибокої мудрості, ерудиції та культурності. Розум і тільки розум є тією непереборною силою, яка окрилює людину, веде її сходами зростання [Роттердамський 1993]. Міркування знаменитого нідерландського філософа продовжили і поглибили представники європейського просвітництва.

Ескіз історичної картини прогресу людського розуму створює французький письменник, філософ, математик і політичний діяч Жан Антуан Ніколя Кондорсе (1734–1794). На його думку, суспільний прогрес відбувається винятково завдяки постійному зростанню сили людського розуму. Він вважав, що саме розум «підказує» людству найважливіші зміни, які ведуть до зростання і розквіту. Практично всі соціальні катаклізми, повчав філософ, мають під собою одну основну причину – відхилення від розуму, зневага до нього, розрив з ним. Людина, що «загубила (втратила) розум», стає демонічною силою історії. Вона здатна на все, навіть на те, що суперечить людській природі, характеру і принципам [Бадентер, & Бадентер 2008]. Уже в ті часи Ж. Кондорсе виступав за ліберальну економіку, вільну й рівну для всіх освіту, конституціоналізм, а також соціальну рівність для людей усіх рас і рівні права жінок. Його ідеї та праці, що втілювали ідеали епохи Просвітництва і раціоналізму, залишаються актуальними і в наші дні.

Своєрідний гімн розуму подарували людству представники німецької класичної філософії, особливо Іммануїл Кант і Фрідріх Гегель. Перший майстерно описав так звані різновиди розуму – «теоретичний» та «практичний», відобразив їх взаємодію в процесі «обробки» пізнавального матеріалу, здобутого чуттєвістю. Кант стверджував, що будь-яке людське знання розпочинається з почуттів, переходить потім до розсудку і завершується в розумі: «...усяке людське пізнання починає зі споглядань, переходить від них до понять і закінчує ідеями» [Кант 2000: 403]. «Розсудок становить для розуму такий самий предмет, як чуттєвість для розсудку. Справа розуму – зробити систематичною єдність усіх можливих емпіричних дій розсудку, так, як розсудок пов'язує через поняття різноманітне явище і підводить [його] під емпіричні закони» [Кант 2000: 385]. Намагаючись подолати суперечності, в які потрапляв розум, особливо при розгляді «речі в собі» і «речі для нас» Кант вводить поняття «антиномій», на які наштовкується розум і які не може розгадати. Тож Кант відступає від свого ж зауваження про «всесильність розуму», обмежує його. Антиномії – не під силу розуму, – робить висновок вчений [Кант 2000: 335].

Саме з переосмислення цього висновку й розпочав вибудовувати власне вчення про розум знаменитий Гегель: виявити, розпізнати й

відшукати рішення непримиренних суперечностей, завдяки яким визріває антиномія, розум зможе, за умови, якщо що він охопить її (антиномію) як суперечність, вважає філософ. Гегель реабілітує силу розуму, підкреслює його роль не тільки в пізнанні, але й у процесі життєдіяльності людини загалом. Все дійсне з необхідністю є розумним, а все розумне з необхідністю є дійсним, – стверджував він і переконливо демонстрував це на прикладі дійсності права і недійсності його порушення – злочину: «Через злочин щось змінюється, і предмет існує в цій зміні, але це існування стає протилежністю себе самого, а отже, воно в собі недійсне. Недійсність полягає в тому, що право усунуте як право. Та саме право як абсолютне не може бути усунутим, отже, прояв злочину недійсний у собі, і ця недійсність стає сутністю злочинної дії. Але те, що недійсне, має проявити себе як таке, тобто виставити себе як те, що має бути покараним... Дійсне право проявляє себе усуненням цього порушення, саме цим усуненням право демонструє свою чинність і стверджує себе як необхідне опосередковане буття» [Гегель 2000: 94–95]. При цьому під «дійсністю» він розумів ту вищу реальність світового й історичного процесу, в якій здійснюється закономірний рух духу. В дійсності, за Гегелем, втілюється необхідність особливого у загальному: «Дійсність – це завжди єдність загальності й особливості, розгортання загальності на особливості, які виступають самостійно, хоч вони тримаються й зберігаються всередині цілого. Якщо цієї єдності немає, то тут щось не дійсне, хоча й можна було припустити, що воно існує. Погана держава – така, яка лише існує, хворе тіло також існує, але не має дійсності як такої. Відрубана рука ще виглядає як рука й існує, але вона не дійсна; справжня дійсність становить необхідність: те, що дійсне, необхідне всередині себе. Необхідність полягає в тому, що ціле розділене на понятійні відмінності й що цей розділ становить міцну й тривалу визначеність, яка не мертвно-міцна, а постійно породжує себе в розпаді. Суттєвою приналежністю довершеної держави виступає свідомість, мислення; тому держава знає, чого вона хоче, й знає це як мислене. Оскільки знання перебуває в державі, то наука також перебуває в ній, а не в церкві» [Гегель 2000: 234–235]. Ця необхідність права та його різновидів втілена у розумності соціальних інституцій, таких як шлюб, майнове право, держава тощо: «Забезпечення, закріплення й тривалість вдоволення потреб тощо – властивості, через які ці інституції спочатку пропонують себе, – все це не що інше, як форми загальності й облаштування, коли в цих предметах стають дійсними розумність, абсолютна кінцева мета» [Гегель 2000: 181]. Таким чином, дійсність розумного у Гегеля завжди дуже соціально конкретна і саме тому необхідна.

Вплив розуму на розвиток суспільства

І що характерно, кожен із видатних філософів, культурологів, педагогів, хто своїми роздумами, узагальненнями, прогнозами створював (малював) загальну картину авторитету і значення людського розуму, наголошував на необхідності його зрощення, виховання, окультурення засобами освіти та просвітництва. Освіта у їх розумінні трактувалась як яскравий ліхтар, що освітлює шлях у майбутнє. Відсутність такого освітлення рано чи пізно збочить людину на манівці або ж приведе її до прірви [Андрущенко 2018].

Незаперечним є й те, що сила розуму, незалежно від того, звідки вона взялась (генетично успадкована від батьків чи ще від більш далеких предків, чи зрощена іншими засобами), розподіляється між людьми далеко нерівномірно. Більшість людей живе, мислить і діє традиційним для тієї чи іншої епохи чином. Є люди більш розвиненого, поглибленого розуму. Зрештою, є особистості, які своїм розумом перекидають всі видимі і невидимі кордони освоєння дійсності, виходять за горизонти вже пізаного світу, замислюються над невідомим й, висловлюючи доведені (або не доведені) припущення, розгортають контури наявного знання, продукують інноваційні прориви. У суспільстві існують також особистості, розумність яких не піддається будь-якому раціональному виміру. Називаючи їх «мудрецьми», люди з глибокою повагою прислуховуються до їхніх мудрих порад, намагаються зрозуміти їх сенс та торувати за ними у своє майбутнє. Найбільш потужними серед них є представники «науки наук» – філософії, яка здавна визначається як «любов до мудрості». І хоча не кожен філософ заслуговує на загальне визнання «наймудрішої людини», серед цієї когорти є особистості, величати яких можна лише умовно, все ж саме до філософів люди дослухаються найбільше, придивляються до них якомога пильніше, приймають їх вчення як пораду до дії найбільш довірливо.

Такої ж довіри й поваги заслуговують ті представники різних галузей знання та практики, пізнавальні потужності яких піднялись до осмислення фундаментальних основ (загальних закономірностей) буття природи, людини, культури і Великого Космосу. Бачити всезагальне, уміти проникнути в його категоріальний контекст, оприлюднити з прозорим розумінням його гуманістичної сутності, підказати людям (людству) єдино правильний шлях до його втілення у реальність – саме в цьому полягає розгадка великого таїнства розуму, любов до нього як найбільш продуктивної енергії життєтворення.

Класові антагонізми вибудовують між людьми штучно створені бар'єри, інспірують суперечності, підштовхують до зіткнення. Люди потужного розуму і пересічні громадяни впродовж історії часто опинялись

по різні сторони барикад. Гірку чашу «зіткнення різноспрямованих сил розуму» випили не тільки окремі особистості, але й цілі народи. Народ, який здійснив «мисленневий прорив», утверджується як провідний у світі, а народ, який у силу різноманітних історичних обставин відступає від розуму, як правило, стає злочинним. Він забороняє вільнодумство, переслідує інакомислячих, практикує приниження людей, жорстокість і насильство, веде несправедливі війни...

Приблизно до таких же наслідків приводить домінування розуму, «який заблукав» у перипетях історії й сучасного життєвого процесу. Його провідники стають сліпцями, «провідниками сліпців», які ведуть народ до прірви. Яскравим прикладом останнього у світовій історії є поширення у 18-20 столітті «облудливого розуму» Маркса-Енгельса-Леніна. Довгий час творців марксизму-ленінізму величали чи не «геніями всього людства». Нині ситуація змінюється «до навпаки». І все ж назвати цих учених і політичних діячів нерозумними людьми неможливо. Вони помилились. Їх розум схибив. Марксизм «намалював» таку картину майбутнього, обґрунтував такі шляхи і сили для його звершення, які ніколи і ніде, ні за яких умов не зможуть реалізувати ніякі народи світу. Хіба що народи-збоченці. «Карл Маркс не володів багатством і не командував армією, однак ідеї, які він нашкрывав у читальній залі бібліотеки Британського музею, окреслили курс усього ХХ століття й далі, спотворивши життя мільярдів людей» [Пінкер 2019: 351].

Мабуть, ми не до кінця зрозуміли геніальний вислів Гегеля про те, що «все розумне є дійним, все дійне є розумним». Як на мене, його сенс корениться в усвідомленні ролі розуму в житті людства, утвердження людини у статусі *Homo sapiens*. З подачі Фрідріха Енгельса всі ми були впевнені в тому, що «праця створила людину». І хоча це положення не можна трактувати прямолінійно, воно діє досі, ми його приймаємо й щораз апелюємо до нього як до істини в останній інстанції. Досить розумні, креативні й самостійні дослідники якось випустили з виду, що людину формує не проста (чиста) праця, а розумно обумовлена, вмотивована, цілеспрямована, яка здійснюється за допомогою знарядь праці, виготовлених з застосуванням розуму. Осмислена праця докорінно відрізняється від інстинктивно обумовленої. Перша з них здійснюється цілеспрямовано й осмислено, за «мірками бідь-якого виду» живих істот, тобто має людський характер, друга – інстинктивний, за мірками лише свого виду, тваринний. Звісно, елементи розуму завжди наявні в «тваринній праці». Тварина також мислить, міркує, припускає, передбачає, вірить, сподівається, любить... На розумову здатність тварин звертав увагу у свій час Аристотель. До вивчення «тваринного розуму» долучались учень Чарлза Дарвіна Джордж Роменс, а також такі відомі вчені, як Іван Павлов, Едвард Толмен та інші дослідники [Доценко 2019; Севериновська

та ін 2010; McFarland 1998]. За висновками вчених, «людський розум» є на порядки вищим за тваринний. Він функціонує на категорійному рівні, має універсальний характер, вирізняється глибиною й широтою осягнення світу, а головне, упереджуючи прикладання «своєї сили» до дійсності, спочатку вибудує майбутній процес, осмислює його мету й можливі наслідки у своїй власній голові. Згадаймо Марксів нарратив щодо відмінності свідомої творчості архітектора і бджоли: архітектор, навіть найгірший, може виправити свої помилки, а бджола діє завжди хоч і досконало, але шаблонно.

Кому не зрозуміло, що людська праця потребує неабияких розумових здібностей і зусиль щодо пізнання навколишнього світу, предметів природи, їх властивостей, власне створеного світу культури. Працюючи, людина пізнає, а пізнаючи – працює ще більш ефективно і якісно. Справедливим є й інше: праця і розум, пізнання і практика зливаються в єдиному процесі життя і розвитку людини. Людина утверджується завдяки поєднанню розуму та праці, в ході якої вона створює культуру. Розум в історії у поєднанні з працею відіграє таку ж засадничу роль, як і праця у поєднанні з розумом. Їх єдність формує інтелектуально-дієвий стрижень історії. Відхід від розуму деформує працю, а вслід за нею весь історичний процес, створює суперечності та катаклізми. Альтернативою розуму є безглуздя, бездумність, абсурдність, дуризм, крайнім виявом якого у всі часи вважалась війна.

Безглуздя пронизує весь історичний процес. Щоправда, його формовияви мінливі. Нерідко воно вибухає ідеями (і діями), про які ті чи інші народи мріяли все життя. «Безумству храбрых поем мы песню!», – захоплено вигукував Максим Горький. І помилявся. Безумство може забезпечити тільки тимчасовий успіх і не більше. Інколи воно ледь жевріє й заявляє про себе лише окремими невмотивованими виявами. Однак, нерідко буває й таке, що ті чи інші народи (під його невмотивованим тиском) здійснюють такі кульбіти, які аж ніяк не узгоджуються із законами розуму, елементарним життєвим досвідом, загальноприйнятними нормами. У цьому випадку вони підходять до межі, за якою розпочинається «колективний злочин». І хоча споконвіків «злочинні народи» – гарбники, гвалтівники, лиходії – намагаються виправдатись, пояснити свої недолугі, нерозумні вчинки «раціонально», історія рано чи пізно відділяє кукіль від пшениці та доводить до свідомості людей незаперечний висновок.

Як писав Гегель, у час універсально розвиненої рефлексії під будь-яке положення можна підвести достатнє обґрунтування [Гегель 2000: 35]. Справді, історія дає багато прикладів «теоретичних пояснень» здійснених діянь як нібито незаперечних, єдино правильних, які насправді з часом виявлялись, якщо й не помилковими у буквальному розумінні

цього поняття, то принаймні не безальтернативними. Очевидно, найбільшим безглуздям історії були загарбницькі війни, особливо дві світові. За підрахунками аналітиків, Друга світова війна загалом забрала життя понад 50 мільйонів ні в чому не винних людей: «Загальні втрати військових та цивільного населення під час війни за різними даними становлять від 50 до 75 мільйонів людей» [Штогрін 2023]. Руйнації, завдані нею людству, раціональному підрахунку практично не піддаються. Інакше як безглуздя це назвати важко. Між тим, історія повторюється. Сьогоднішній путінський режим здійснює нічим не обґрунтовану агресію в Україну. Руйнує, нищить, вбиває, викрадає дітей, катує мирне населення...

Звісно, у кожному конкретному випадку винуватців безглуздя знаходили, засуджували і карали. Однак, факт залишається фактом: у різні часи, за різних обставин історичні злочинці жили і скоювали свою ганебну справу. Здавалося б, вони були різними. Проте це не зовсім так: всіх їх об'єднує беззаперечне – перед скоєним злочином вони втрачали розум, зневажили людський досвід, нехтували етично-моральними принципами, які вистраждала цивілізація.

Є й ще одна модифікація розуму, яка проявляється в культурі багатьох народів світу. Це так зване «горе з розуму», яке переживають люди, з одного боку, відступивши від нього й ставши на шлях безумства, або ж, набагато випередивши свій час й розумово піднявшись над обставинами, пропонують варіанти рішень, до яких людська маса ще не готова, яких вона не розуміє, а тому й відторгає, насміхаючись над «розумниками» чи караючи їх. Про таких люди кажуть, що вони «народились не в той час і не в тому місці». І справді, сотні «розумників», що претендували на істину в останній інстанції, потерпали від нерозуміння з боку основної маси людності. Нерідко, відійшовши від звично обґрунтованої істини, вони скочувались на шлях свавілля, зривались у прірву безумства. В культурі, до речі, означені сюжети й оцінки простежуються від часів «Іліади» Гомера, який, возвеличуючи героїв Троянської війни, зробив спробу відкрити людям очі на її (війни) безглуздість і жорстокість. Подібну оцінку війни підсилили Ернест Гемінгвей, автор знаменитого роману «Прощавай, зброя»; американські письменники Курт Воннегут («Бійня номер п'ять, або Хрестовий похід дітей») та Джозеф Геллер («Пастка-22»), один з найпотужніших письменників ХХ сторіччя, німецький літератор, лауреат Нобелівської премії Гюнтер Грасс («Бляшаний барабан»), українські письменники Олесь Гончар («Прапорonosці», «Людина і зброя») та Сергій Жадан («Інтернат»), десятки, сотні, тисячі інших «інженерів людських душ» різних народів і культур, які не тільки не приймали, але й засуджували війну як найістотніше безглуздя історії. Надовго обігнавши свій час, вони закликали до миру, співпраці

й солідарності народів. На жаль, «вожді», які затівали міжнародні бійні, не тільки цинічно «не чули їх», але й нерідко переслідували.

Висновки

XXI століття є століттям повноформатного усвідомлення людством смислу і сенсу історії, чинників її розвитку, значення загальнолюдських пріоритетів, а особливо ролі розуму в історії. Людство, здається, усвідомило й біди, які падають на цивілізацію в результаті відходу від розуму, його принципових настанов і вимог. Народи світу, зрештою, зрозуміли переваги порядку над соціальним хаосом і суперечностями політичної невизначеності. Між тим, усвідомлення виявилось недостатньо повним і дієвим. Керівництвом до дії у більшості країн світу воно не стало. Над планетою досі витає облудливий, безглуздий і лукавий дух, запущений марксизмом.

В нову аферу безглуздя (до речі, також заснованого на марксизмі) втягнули українців, а разом з ними і багато народів світу, російський агресор путін та його злочинна кліка. Незважаючи на уроки мудрості віків, рашизм знову зазирнув у «скриню Пандори», розв'язав нову війну, яка практично перетворюється у світову і становить нині найбільшу загрозу для людства. Здається, «розум цивілізації» знову, як і в минулі роки, «задрімав», а як відомо, «сон розуму породжує чудовиськ». І тільки перемога над рашистами, облаштування світу за українською формулою миру може повернути людство у царину розуму, справедливості і свободи. Люди мають зрозуміти просту істину: іншого шляху немає! А повести всіх нас цим шляхом має «розум» – наука, освіта, і культура, які в своїй взаємодії і взаємній доповнюваності створюють той інтелектуальний, духово-розумний фундамент цивілізації, який наповнить наші розгублені душі трепетом любові й працелюбним стремлінням до щастя.

Посилання:

- Андрущенко, В. (2018). *Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу: у 2 кн.* Київ: Знання України.
- Андрущенко, В. (2023). *У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів і до наших днів.* Київ: Видавництво Людмила.
- Бадентер, Е., & Бадентер, Р. (2008). *Кондорсе (1743–1794): інтелектуал у політиці.* Пер. з фр. С. Глухова. Київ : Юніверс.
- Булатов, М. (2002). Розсудок і розум. Шинкарук, В. (ред.). *Філософський енциклопедичний словник.* Київ: Абрис, с. 55–556.
- Гаммонд, К. (2017). Чи дійсно ми використовуємо лише 10% свого мозку. *BBC news Україна.* 26 жовтня 2017. <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-41751478>.
- Герель, Г. В. Ф. (2000). *Основи філософії права, або Природне право і державознавство.* Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс.

- Гомер. (2006). *Iliada*. Пер. із старогр. Б. Тен; вступ. ст. А. Білецький ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Харків: Фоліо.
- Гомер. (2004). *Одіссея*. Пер. із старогр. Б. Тен; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Харків: Фоліо.
- Доценко, В. В. (2019). *Зоопсихологія: навчальний посібник*. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. Пер. з нім. І.Бурковського. Київ: Юніверс.
- Карнегі, Д. (2020). *Як здобувати друзів і впливати на людей*. Пер. з англ. І. Іванченко. Київ: КМ-БУКС.
- Лозко, Г. (1996). Віщуни; Вогнепоклонство; Волхви та ін. Колодний, А., & Любовик, Б. (ред.). *Релігієзнавчий словник*. Київ: Четверта хвиля, с. 65.
- Пінкер, С. (2019). *Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу*. Пер. з англ. О. Любенко. Київ: Наш формат.
- Платон. (2021). *Держава*. Пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів: Априорі.
- Ротердамський, Е. (1993). *Похвала глупоті. Домашні бесіди*. Пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. Київ: Основи.
- Севериновська, О. В., Пахомов, О. Є., & Рибальченко, В. К. (2010). *Етологія (основи поведінки тварин): підручник для вищих навчальних закладів*. Дніпро: Видавництво Дніпропетровського університету.
- Стафійчук, О. (2021). *Магічні таємниці мольфарів*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.
- Харарі, Ю. Н. (2016). *Sapiens: Людина розумна. Коротка історія людства*. Пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.
- Штогрін, І. (2023). Друга світова війна. Втрати України. *Радіо Свобода. Офіційний сайт*. 8 травня 2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-vtraty-ukrayiny/31438354.html>
- Amani, M. R., & Nostradamus, M. de. (2016). *Les Propheties de Nostradamus: Texte integral et commentaires*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Carnegie, D. (1936). *How to win friends and influence people*. New York: Simon and Schuster.
- Charles River Editors. (2021). *Baba Vanga: The Controversial Life and Legacy of the Influential Bulgarian Mystic*. Independently published.
- Däniken, E. von. (1999). *Chariots of the Gods?* New York: Berkley Books.
- Jaspers, K. (1949). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Zürich: Artemis-Verlag.
- McFarland, D. (1998). *Animal behavior. Psychobiology, ethology and evolution*. 3d ed. Menlo Park, Ca: Benjamin Cummings.

References:

- Amani, M. R., & Nostradamus, M. de. (2016). *Les Propheties de Nostradamus: Texte integral et commentaires*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Andrushchenko, V. (2018). *Organized society. The problem of organization and social self-organization during the period of radical transformations in Ukraine at the turn of the century: Experience of socio-philosophical analysis: in 2 books*. Kyiv: Knowledge of Ukraine. [In Ukrainian].
- Andrushchenko, V. (2023). *In Search of Freedom. Historiosophy of Ukrainian Culture from Ancient Times to the Present Day*. Kyiv: Lyudmila Publishing House. [In Ukrainian].
- Badenter, E., & Badenter, R. (2008). *Condorcet (1743–1794): An Intellectual in Politics*. Trans. from French by S. Glukhova. Kyiv: Universe. [In Ukrainian].

- Bulatov, M. (2002). Reason and reason. [In Ukrainian]. Shinkaruk, V. (ed.). *Philosophical encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abrys, p. 55–556.
- Carnegie, D. (1936). *How to win friends and influence people*. New York: Simon and Schuster.
- Carnegie D. (2020). *How to win friends and influence people*. Trans. from English I. Ivanchenko. Kyiv: KM-BUKS. [In Ukrainian].
- Charles River Editors. (2021). *Baba Vanga: The Controversial Life and Legacy of the Influential Bulgarian Mystic*. Independently published.
- Däniken, E. von. (1999). *Chariots of the Gods?* New York: Berkley Books.
- Dotsenko, V. V. (2019). *Zoopsychology: a study guide*. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs. [In Ukrainian].
- Jaspers, K. (1949). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Zürich: Artemis-Verlag.
- Hammond, K. (2017). Do we really only use 10% of our brains? [In Ukrainian]. *BBC news Ukraine*. October 26, 2017. <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-41751478>.
- Harari, Y. N. (2016). *Sapiens: A Brief Story of Humankind*. Trans. from English by Ya. Leb-edenko. Kharkiv: Family Leisure Club. [In Ukrainian].
- Hegel, G. V. F. (2000). *Fundamentals of the Philosophy of Law, or Natural Law and Political Science*. Trans. from German by R. Osadchuk and M. Kushnir. Kyiv: Universe. [In Ukrainian].
- Homer. (2006). *Iliad*. Trans. from Old Greek by B. Ten; T. G. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
- Homer. (2004). *Odyssey*. Trans. from Old Greek by B. Ten; T. G. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
- Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason*. Trans. from German by I. Burkovskiyi. Kyiv: Universe. [In Ukrainian].
- Lozko, G. (1996). Soothsayers; Fire worship; Magicians and others. [In Ukrainian]. Kolodny, A., & Lobovik, B. (eds.). *Dictionary of religious studies*. Kyiv: The Fourth Wave, p. 65.
- McFarland, D. (1998). *Animal behavior: Psychobiology, ethology and evolution*. 3d ed. Menlo Park, Ca: Benjamin Cummings.
- Pinker, S. (2019). *Enlightenment today. Arguments in favor of reason, science and progress*. Trans. from English by O. Liubenko. Kyiv: Our format. [In Ukrainian].
- Plato. (2021). *Republic*. Trans. from ancient Greek by D. Koval. Lviv: Apriori. [In Ukrainian].
- Rotterdamskiy, E. (1993). *Praise of stupidity. Home conversations*. Trans. from Latin by V. Litvynova, Y. Kobova. Kyiv: Basics. [In Ukrainian].
- Severinovska, O. V., Pakhomov, O. E., & Rybalchenko, V. K. (2010). *Ethology (fundamentals of animal behavior): a textbook for higher educational institutions*. Dnipro: Publishing House of Dnipropetrovsk University. [In Ukrainian].
- Stafiychuk, O. (2021). *Magic secrets of Molfar*. Kharkiv: Family Leisure Club. [In Ukrainian].
- Shtogrin, I. (2023). World War II. Losses of Ukraine. [In Ukrainian]. *Radio Svoboda. Official site*. May 8, 2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-vtraty-ukrayiny/31438354.html>

Viktor Andrushchenko. The insurmountable energy of the mind - education, science and culture – in the strategy of the civilizational development of mankind

Perhaps, the most mysterious phenomenon in the world is man, and among his qualities it is the mind. Whether created “from the dust of the earth” or brought

from distant cosmic depths, formed as a result of the evolution of nature or some other yet to be recognized miracle, man has conquered nature, created a universally artificial world, a «second nature» – culture, and has now become not only the master of the Planet but is also looking more and more pragmatically into the Cosmos. The first attempts to master it (as well as the entire previous path of conquering nature) suggest that man possesses some incredibly secret power that allows him to rise and dominate the world. This power is the power of the mind – science, education and culture. It united all other human qualities into a single energy complex, concentrated them in the ability to work, thanks to which it mastered nature, and directed man into a civilized path. Philosophers studied both the historical sources of the origin of the mind, as well as the patterns of its development and the prospects for further application in society and the world. The mind finds various, sometimes unexpected ways for its embodiment – not only in science, philosophy, education, but also in folk traditions, in the prophecies of mystics and maxims of sages. At the same time, the loss of reason can take various forms – from “mind loss” to the loss of human values at work to the madness of war. The departure from “reason” creates civilizational conflicts, which mostly end in war. The current one is the deepest and most threatening. It is exacerbated by the ruscists’ threat to use nuclear weapons. To put an end to ruscism, to eradicate violence, to ensure the Ukrainian victory and to establish guaranteed peace and cooperation between nations – this is the «wisdom» of the mind, its inexhaustible energy, which guarantees new prospects for the civilizational progress of mankind.

Keywords: *mind, power of mind, education, science, culture.*

Андрущенко, Віктор, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, і академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Україна.

E-mail: v.p.andruschenko@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-7997-5913>

Andrushchenko, Viktor, Doctor of Science in Philosophy, professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Rector of the Dragomanov Ukrainian State University, Ukraine.

E-mail: v.p.andruschenko@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-7997-5913>